

Henryk Bartoszewicz

Obraz kartograficzny Pragi XVIII-XIX wieku

Rocznik Mazowiecki 24, 27-41

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Obraz kartograficzny Pragi XVIII–XIX wieku

Wsie położone na prawym brzegu Wisły – Praga, Skaryszew i Grochów – od końca XVI stulecia zaczęły podlegać procesom urbanizacyjnym. Praga jeszcze w połowie XVI w. była niewielką wsią, mającą obszar blisko trzech łąnów (ok. 50 ha)¹. Dopiero budowa mostu na Wiśle w latach 1568–1573 spowodowała wzrost zainteresowania tym terenem², a zjawisko to nasiliło się w kolejnych dziesięcioleciach. W latach trzydziestych XVII w. skup znajdujących się tu gruntów rozpoczął marszałek nadworny koronny, Adam Kazanowski. W ciągu dziesięciu lat kupił wsie Zastów, Zerzeń, Załęże oraz części wsi Golędzinów i Praga. Z dobrami należącymi do kapituły kamienieckiej, szlachty i magnaterii sąsiadowały wsie stanowiące własność biskupów płockich – Kamion i Targowe – posiadające rozległe grunty ciągnące się do Wisły, gdzie z inicjatywy kanonika płockiego, Stanisława Skarszewskiego, już u schyłku XVI w. zaczęło powstawać miasteczko zwane od nazwiska założyciela Skaryszew. W 1591 r. Skaryszew stał się jurydiką, a w 1641 r. otrzymał prawo miejskie magdeburskie. W połowie XVII w. miasteczko miało dwa rynki (Stary i Nowy) i jedenaście ulic. Pełniło znaczącą rolę gospodarczą ze względu na znajdujące się tu spichrze i żupę solną³.

W 1648 r. także biskupi kamienieccy otrzymali przywilej lokacyjny (prawa magdeburskiego) dla swych praskich posiadłości. W tym oraz kolejnym przywileju z 1653 r. wyraźnie zaznacza się podział Pragi na dwie części mające odrębny status prawny: Pragę biskupią, funkcjonującą na prawach jurydyki, i magnacką, należącą od 1650 r. do Elżbiety ze Słuszków, wdowy po Adamie Kazanowskim, i podlegającą prawu ziemskiemu. W 1655 r. prawobrzeżne dobra zostały przez Kazanowską zastawione Andrzejowi Tyzenhauzowi, a w XVIII stuleciu były własnością kolejno Czartoryskich, Lubomirskich⁴ i Potockich. Osobliwością Pragi było

¹ T. Wyderko, *Z dziejów Pragi do 1656 roku*, „Rocznik Warszawski” 1964 (t. 5), s. 8.

² Ibidem, s. 10-11.

³ A. Jarzębski, *Gościńiec albo Krotkie opisanie Warszawy*, oprac. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974, s. 66, 215.

⁴ W 1720 r. Praga magnacka stała się własnością Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej i została włączona do dóbr wilanowskich (*Dzieje Pragi*, Kom. Red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska, Warszawa 1970, s. 143).

przemieszanie gruntów należących do Pragi biskupiej i magnackiej⁵. Dla rozwoju przestrzennego Pragi istotne znaczenie miało sprowadzenie tu w 1617 r. oo. bernardynów, którzy dzięki hojności króla i szlacheckich właścicieli dóbr na prawym brzegu Wisły wznieśli w 1640 r. kościół i kaplicę Loretańską. Oba te obiekty tworzyły imponujący akcent architektoniczny, górujący nad niską, drewnianą zabudową⁶.

Intensywny rozwój terenów położonych na prawym brzegu Wisły rozpoczął się w okresie saskim, gdy konsekwencją budowy letniego pałacyku królewskiego był wzrost popularności znajdujących się tu terenów i wzniesienie dworów przez Radziwiłłów, Sapiehów, Załuskich, Branickich, Dembowskich, Ogińskich, Krasińskich, Tyszkiewiczów, Massalskich i Moszyńskich. Do rozkwitu Pragi przyczynił się także następca Sasów na polskim tronie, Stanisław August Poniatowski, który w 1764 r. zakupił część wsi Gołędzinów i w tym samym roku nadał prawo miejskie chełmińskie miasteczku, które otrzymało nazwę Gołędzinów Królewski. Równocześnie król nabył tereny wsi Targówek, które zostały rozparcelowane, a ich znaczna część została w 1780 r. wydzierżawiona Szmulowi Jakubowiczowi-Zbytkowerowi. Ten prężnie działający kupiec i bankier podjął dzieło zagospodarowania obszaru, który wkrótce zaczął być nazywany od jego imienia Szmulowizną. Powstał tu znaczący ośrodek handlu wołami, rzeźnia, magazyny, garbarnia, a założony przez Jakubowicza na Targówku folwark Bojanówek służył jako miejsce wypasu bydła. Ponadto na Szmulowiznie postawiono tartak, młyn i dwie gorzelnie. Zbytkower ufundował też bożnicę i cmentarz żydowski.

W 1780 r. Stanisław August kupił od płockiej kapituły miasteczko Skaryszew oraz wsie Kamion, Grochów, Kałużyn i Gocław. Dobra te monarcha odstąpił swemu bratankowi, księciu Stanisławowi Poniatowskiemu, który w 1781 r. lokował miasteczko Kamion z główną ulicą Grochowską, położone między rogatkami Skaryszewskimi a granicami wsi Grochów.

Nie zachowały się żadne źródła kartograficzne, które pozwoliłyby na odtworzenie obrazu przestrzennego Pragi w XVII w. Na najstarszej zachowanej mapie wielkoskalowej Warszawy (sporządzonej około 1641 r. przez dziejopisa i kartografa Izraela Hoppego⁷ i zamieszczonej w jego dziele *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnehmsten Begebenheiten, so in dem vierjährigen Kriege und sechsjährigen Stillestand zwischen denen hochlöblichen Krohnen Pohlen und Schweden de anno 1626–1636 und zehn Jahr über in Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lande zugetragen und begeben haben*) Praga została zaznaczona jedynie schematycznie i w sposób bardzo uproszczony. Na podstawie tego źródła trudno wnioskować na temat ówczesnych procesów urbanizacyjnych, zachodzących na warszawskim prawym brzegu Wisły⁸. Najstarszymi zachowanymi mapami

⁵ T. Wyderko, *Z dziejów...*, op. cit., s. 21-23; *Dzieje Pragi*, op. cit., s. 141.

⁶ Ibidem, s. 140.

⁷ W. Chojnacki, M. Sławoszewska, *Hoppe Izrael*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, z. 4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 607-608; T. Zarębska, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 3, s. 233-236.

⁸ *Varsavia Masoviae caput et Regia, 1641 r.*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492/654, s. 615.

wielkoskalowymi Warszawy, na których oznaczono granice zabudowy miejskiej Pragi, są plan C.F. Wernecka⁹ oraz mapa Warszawy i okolic z 1732 r. (ryc. 1)¹⁰.

W końcu lat trzydziestych XVIII w. powstały dwa źródła (pierwsze – ikonograficzne, drugie – kartograficzne) ukazujące ówczesną topografię, zagospodarowanie, sieć komunikacyjną i zabudowę terytorium przedmiejskiego, usytuowanego na prawym brzegu Wisły. W 1739 r. F.C. Schmidt narysował widok Pragi od strony Wisły, zdjęty z brzegu warszawskiego. Ujęty z lotu ptaka przedstawia Pragę od dóbr bródnowskich na północy po Kępę Holenderską (Saską), ograniczony od wschodu Puszcą Bródnowską, a od zachodu brzegiem Wisły. Uwidoczniono na nim zabudowania miasteczek Pragi i Skaryszewa. Literami objaśnionymi w legendzie oznaczono: pole elekcyjne, wieś Grochów, farę św. Stanisława w Skaryszewie oraz budowle praskie – pałac kanclerza wielkiego koronnego, Andrzeja Stanisława Załuskiego, kościół bernardynów z kaplicą Loretańską i klasztor bernardynek¹¹. Autor panoramy praskiej sporządził także (najprawdopodobniej między 1736 a 1740) plan terenu, obejmujący obszar od Kępy Holenderskiej do dóbr bródnowskich i od brzegu Wisły do Puszczy Bródnowskiej. Na mapie tej oznaczono drogi, zabudowania wsi Kamionek (z kaplicą), Grochów, Targówek i Bródno oraz sieć ulic i zabudowę Pragi i Skaryszewa, wyróżniając budowle sakralne¹².

Fundamentalnym dziełem – ukazującym szczegółowy obraz kartograficzny prawobrzeżnej części terytorium przedmiejskiego Warszawy na początku drugiej połowy XVIII w. – jest mapa z 1765 r., autorstwa Macieja Deutscha, w skali około 1:1630 (ryc. 2)¹³. Jej sporządzenie musiały poprzedzić dokładne prace pomiarowe. Dzieło Deutscha zasięgiem terytorialnym obejmuje Skaryszew, Pragę i Gołędzinów. Dokładnie oznaczono granice poszczególnych miasteczek, wsi i posiadłości, rozgraniczenie jurydyk praskich od Targówka oraz granice między Pragą a Skaryszewem z południowej i Gołędzinowem z północnej strony. Znajdująca się na mapie linia okopów z 1770 r. została wykreślona później

⁹ Plan de Varsovie fait par ordre son Excellence Monseigneur le Comte de Bieliński Maréchal de la Cour..., 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-21.

¹⁰ Plan głównego w mazowieckom wojewodstwie goroda i riezidiencji korolej polskich Warszawy pri riekie Wisle s przedmiestiami i okružnym miestopolożenijem, 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-16. Mapę wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 141,5 x 90,2 cm, w skali około 1:10 000.

¹¹ Prospekt von Prag, 1739 r., *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, Warszawa 1965, poz. kat. 7; J. Lileyko, *Widoki i plany Warszawy wykonane w latach 1733–1740 tak zwane elekcyjne. Przyczynek do zawiązków polityki ze sztuką*, w: *Studia nad sztuką Renesansu i Baroku*, red. A. Maśliński, t. 3, Lublin 1995, s. 75-76, ryc. 1.

¹² Plan Pragi i okolic, 1736 r., *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich*, op. cit., poz. kat. 8; J. Lileyko, *Widoki i plany...*, op. cit., s. 70, ryc. 3.

¹³ Plan von denen in Prag liegenden Königlichen, Fürstlich-Bischöflichen, Geistlichen zum Capitel gehörigen und adelichen Gründen, Plätzen und Feldern bis an die Grentze von Targówek, 1765 r., Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, nr inw. 7523. Rękopis wielobarwny o wymiarach 156,3 x 95,5 cm. Mapa ta posiada obszerne studium źródłoznawcze; E. Szwanowski, *Praga na tle najstarszego swego planu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1949, t. 11, nr 1-2, s. 71-82. Nieścisłość zawarta w tytule artykułu („najstarszego”) wynika z nieznamości przez Autora, w momencie pisanania tekstu, tak zwanych elekcyjnych widoków i planów Warszawy.

i najprawdopodobniej nie ręką Deutscha. Szczegółowo przedstawiono (bez podania nazw, z wyjątkiem ulicy Nowej) sieć komunikacyjną: drogi, ulice i place. Oznaczono podziały własnościowe (w tym granice działek) i podano nazwiska ich właścicieli (oprócz Skaryszewa). Zabudowę ukazano niejednolicie. Nie została zaznaczona prawie wcale na terenie Skaryszewa, z wyjątkiem kościoła z probostwem, ratusza i ośmiu domów. Staranniej przedstawił Deutsch zabudowę Pragi, lecz prawdopodobnie i tu nie zaznaczył wszystkich budynków – na obszarze Pragi Biskupiej i Pragi Książęcej na planie jest ich tylko 37. Wyróżniono ważniejsze budowle: kościoły bernardynów i bernardynek, żupę królewską, ratusz (nie narysowany, tylko opisany), skład nad Wisłą (nie został opisany) oraz dwór Ogińskich. Z zabudowy Golędzinowa oznaczono: cegielnię królewską (położoną poza obwałowaniem), Dom Poprawy, dwie karczmy i 43 domy, w tym kilka garbarni. Na mapie znalazła się też jedna budowla pływająca – młyn wodny.

Zachowany plan Pragi z końca XVIII w. (sprzed 1792) nie wnosi niczego nowego do obrazu kartograficznego prawobrzeżnego terytorium przedmiejskiego Warszawy zarówno w stosunku do dzieła Deutscha, jak i map wielkoskalowych Warszawy z tego okresu, które obejmowały zasięgiem także Pragę. Został sporządzony – jak na wielkość kartowanego terenu – w małej skali 1:8200. Obejmuje terytorium praskie w granicach okopu Lubomirskiego. Na planie wykreślono Wisłę oraz sieć ulic i placów. Zabudowę oznaczono systemem bloków¹⁴.

Na uwagę zasługuje natomiast obraz kartograficzny Pragi przedstawiony na mapie Warszawy z przedmieściami, wykonanej przez Piotra Hennequina i wydanej w 1779 r. przez warszawską oficynę Michała Grölla w skali około 1:24 000. Zasięg terytorialny mapy na prawym brzegu Wisły znacznie wykracza poza obwałowanie Pragi, obejmując na południu wsie Las (Lasy) i Gocław, a na północy Targówek i Utratę. Dzieło Hennequina spośród publikowanych kartografików warszawskich wyróżnia przede wszystkim szczegółowość i dokładność, zwłaszcza w wypadku obrazu kartograficznego Pragi, gdzie oznaczono i opisano Skaryszew, Pragę i Golędzinów¹⁵.

Spośród zachowanych osiemnastowiecznych kartografików praskich wyróżnić należy dwie mapy wielkoskalowe Golędzinowa. Pierwsza z nich powstała w 1766 r., czyli prawie w tym samym czasie, co praska mapa Deutscha. Mapę tę nieznanego autora wykonał w skali około 1:730. Naniesiono na niej projekt regulacji części sieci ulic golędzinowskich z uwzględnieniem podziałów własnościowych¹⁶. Druga, w skali około 1:4460, powstała najprawdopodobniej w latach osiemdziesiątych XVIII w. Obejmuje zasięgiem terytorium Golędzinowa i jego grunty od granicy z Pragę na południu do granicy z Żeraniem i Białolęką na północy i od

¹⁴ Prage près de Varsovie, II pol. XVIII w. AGAD, Zb. Kart. WE 34-17. Rękopis wielobarwny o wymiarach 41,5 x 32 cm.

¹⁵ Planta Miasta Warszawy z Przedmieściami, 1779 r. Plan opublikowano na arkuszu papieru o wymiarach 53,5 x 42,5 cm, AGAD, Zb. Kart. 69-35.

¹⁶ Mappa exhibens areas in Golendzinowo situat[as] R.R. Pat[rum] Soc. Jezu haeredit[arias] delineata (na odwrocie tytuł: Mappa placów golędzinowskich ad coll. S.J. Varsaviense jure haereditatis należących), 1766 r., AGAD, Zb. Kart. 133-17. Rękopis wielobarwny o wymiarach 52 x 355 cm.

Wisły na zachodzie do granicy z Bródnem i Targówkiem na wschodzie. Na mapie starannie wykreślono sieć dróg (opisano ich kierunki) i ulic (nie podano nazw). Naniesiono grunty orne, łąki, zarośla i ogrody. Oznaczono podziały własnościowe i podano nazwiska właścicieli działek. Zabudowę naniesioną na mapie podzielono na murowaną i drewnianą, ukazując sytuację budynków, i wyróżniając niektóre z nich, między innymi gorzelnię, browar, cegielnię, młyn i karczmę¹⁷. Mapa ta, pomimo mniejszej skali, stanowi ważne uzupełnienie dzieła Deutscha.

W listopadzie 1794 r. Warszawę zajęli Rosjanie. Szturm Pragi, dokonany przez wojska rosyjskie 5 listopada, przyniósł znaczne zniszczenia zabudowy i wyludnienie tej części miasta (liczba mieszkańców zmniejszyła się z 7283 osób w 1792 r. do 3092 w 1795). W styczniu 1795 r. w wyniku układów rozejmowych do Warszawy weszli Prusacy. Okres pruski w dziejach miasta charakteryzuje gwałtowny ubytek jego ludności z 98 tys. osób, według spisu z 1792 r. (według innych wyliczeń z 116 tys. osób) do niespełna 65 tys., według spisu pruskiego z 1797 r., oraz degradacja zabudowy, zwłaszcza na Pradze, gdzie z 540 domów po szturmie pozostało 400, a w 1797 r. były tylko 363¹⁸.

Po 1795 r. władze pruskie podjęły prace pomiarowe Warszawy i jej okolic, mające na celu przygotowanie nowego planu miasta. Prace te, będące częścią działań geodetów i kartografów pruskich, zmierzające do skartowania całości ziem polskich przyłączonych do Prus w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej, zaowocowały sporządzeniem kilkunastu rękopiśmiennych map wielkoskalowych, obejmujących swym zasięgiem terytorialnym Warszawę lub jej części, a w nielicznych wypadkach jej okolice¹⁹. Część lewobrzeżną Warszawy opracowano jedynie w granicach okopu. Natomiast część prawobrzeżna na planie sytuacyjnym Warszawy i Pragi – sporządzonym przez Georga von Raucha w 1796 r. w skali 1:7000 – obejmuje tereny po Bródno, Targówek oraz całą Saską Kępę. Stare wały po stronie praskiej zaznaczono jedynie cienką kreską, co może wskazywać, że były już wówczas zrujnowane²⁰. Za najbardziej interesujący z planów pruskich należy uznać plan Pragi, wykonany także w 1796 r. przez Raucha w skali 1:7200. Pod względem treści wnosi on element, którego brakuje we wszystkich innych planach z tego okresu, a mianowicie zarys fortyfikacji pokrywających się z linią dawnych szańców kościuszkowskich. Jednakże nie wiadomo, czy fortyfikacje te były tylko planowane, czy już wówczas realizowane²¹. Zasięgiem swoim obejmowały one duże przedpole Pragi aż po Targówek i biegły przez część Saskiej Kępy²².

¹⁷ Przemiar gruntu miasteczka Gołędzinowa dziedzicznego J.K. Mci, II poł. XVIII w., AGAD, Zb. Kart 506-12. Rękopis wielobarwny o wymiarach 114 x 51 cm.

¹⁸ A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy 1806–1830*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 7-8; S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 33, 44.

¹⁹ Plany te są przechowywane w zbiorach kartograficznych Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie. Mikrofilmy siedmiu z nich znajdują się w Zakładzie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, a reprodukcje pięciu zostały opublikowane; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1831*, Warszawa 1982, s. 8-12; reprodukcje nr 2-6.

²⁰ Situations Plan der Stadt Warschau und der Vorsdat Praga [...], 1796, ibidem, reprodukcja nr 3.

²¹ Szerzej na temat planów fortyfikacji praskich z końca XVIII i początku XIX w. zob. J. Berger, *Plany fortyfikacyjne Pragi z przełomu XVIII/XIX wieku*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 5, Warszawa 1991, s. 102-121.

Plan Warszawy wykonany przez drezdeńskiego rytownika, Josepha Bacha w 1808 r. i opublikowany w 1809 r., w skali około 1:11 500, to pierwsza od czasów Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a oryginalna mapa wielkoskalowa stolicy, która przedstawia obraz miasta z ostatnich miesięcy okupacji pruskiej i pierwszych Księstwa Warszawskiego. Po prawej stronie Wisły ukazuje Pragę, Targówek, Kamionek, Saską Kępę i Kępę Grochowską. Zabudowę oznaczono w sposób zindywidualizowany. Wyróżniono budynki drewniane i murowane. Ważniejsze budowle opisano numerami taryf (późniejsze numery hipoteczne). Dokładnie wykreślono sieć komunikacyjną: drogi, most łyżwowy na Wiśle, ulice – rozróżniono brukowane i o nawierzchni miękkiej, oraz podano ich nazwy (ryc. 3)²³.

W okresie Księstwa Warszawskiego zaszły znaczące zmiany w zabudowie i zagospodarowaniu Pragi. Były one związane z poleceniem Napoleona, dotyczącym ufortyfikowania Pragi, Modlina i Serocka. Fort praski składający się z ośmiu redut zaprojektował gen. François Chasseloup-Laubat²⁴. W 1807 r. wyburzono na Pradze 102 domy. 12 grudnia 1807 r. został wydany dekret przewidujący w następnym roku rozbiórkę dalszych 114 budynków. Łącznie rozebrano ponad 200 budowli, w tym 3 kościoły (z obiektów sakralnych pozostała tylko kaplica Loretańska), szkołę, szpital, żupy solne, pałacyki i dworki. Nie tylko wyburzono zabudowę wzdłuż Wisły i na przedpolu umocnień, ale cały ten obszar zniwelowano, likwidując większość ulic między rzeką a linią ulic: Szeroka, Targowa i Wołowa. Ponadto zniwelowano cmentarz praski²⁵. Stan Pragi po wyburzeniach dokonanych w latach 1807–1808 – zachowane ulice i zabudowa oraz projekt fortu – został przedstawiony na planie Warszawy Bacha. Na mapie tej wykreślono także linię umocnień zewnętrznych, tę samą, która znajduje się na planie Pragi, wykonanym przez Raucha. Fortyfikację praską „w boju”, czyli podczas wojny polsko-austriackiej 1809 r. ukazuje dzieło kartograficzne pułkownika wojskowych służb topograficznych Księstwa Warszawskiego, Jana Chrzyciela Malleta²⁶. Obraz fortyfikacji i jej najbliższego otoczenia został przedstawiony na planie sporządzonym 30 marca 1811 r. także przez Malleta (ryc. 4)²⁷.

Podobny obraz kartograficzny Pragi z okresu Księstwa Warszawskiego ukazuje plan części Warszawy z przedmieściem praskim, sporządzony przez austriackie wojskowe służby topograficzne między 1808 a 1809 r. w skali 1:17 000²⁸. Orientacja

²² Original Plan der Vorstadt Praga bei Warschau und der umliegenden Gegend [...], 1796 r.; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany...*, op. cit., reprodukcja nr 4.

²³ Plan miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau), 1809 r., AGAD, Zb. Kart. 92-2; porównaj: wersja kolorowana tej mapy: AGAD, Zb. Kart. 542-24.; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1915 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Katalog*, Warszawa 1997, s. 27-28 (poz. kat 1, 2).

²⁴ T. Zagrodzki, *Serock. Studium historyczno-urbanistyczne*, Serock 1993, s. 23-30.

²⁵ T. Wyderkowa, *Zniszczenie Pragi na przełomie XVIII i XIX w.*, „Rocznik Warszawski” 1974 (t. 12), s. 151.

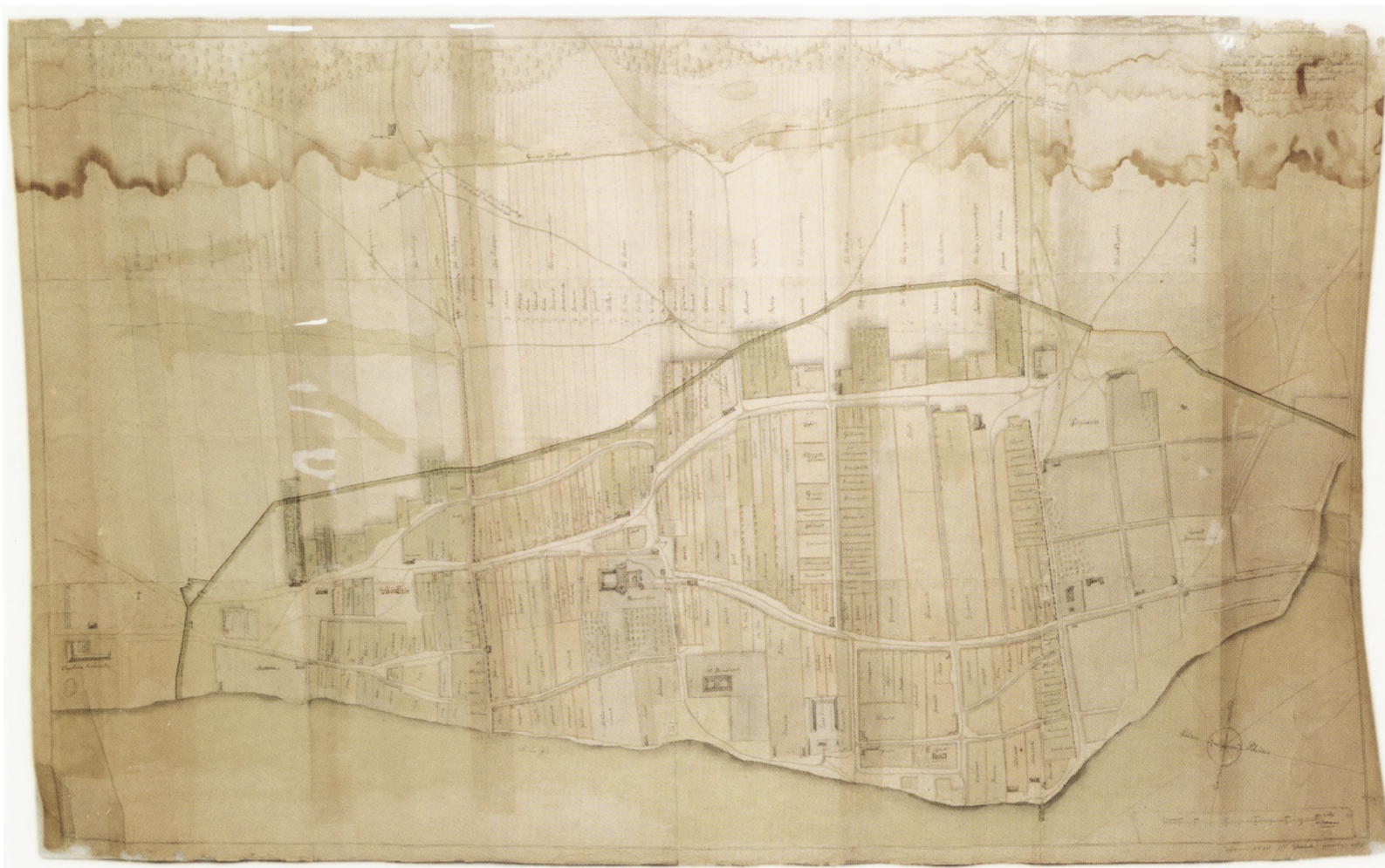
²⁶ Plan de la disposition des troupes Polonaises pendant la defense de Praga, depuis le 25 april jusquau 1 de juin 1809, AGAD, Zb. Kart. 523-11 (fotokopia). Na planie sporządzonym w skali około 1:11 700, obejmującym swym zasięgiem Pragę i część lewobrzeżnej Warszawy, zaznaczono położenie wojsk polskich i austriackich.

²⁷ Plan de la tète de pont de Praga, AGAD, Zb. Kart. 548-24. Jest to rękopiśmienny wielobarwny plan o wymiarach 69,5 x 40 cm, sporządzony w skali około 1:3360.

²⁸ Plan des an Bruke liegenden Theils von Warschau samt der Vorstadt Praga, ok. 1808–1809 r., AGAD, Zb. Kart. 77-1; J. Berger, *Plany fortyfikacyjne...*, op. cit., s. 111 (Berger plan ten datuje na 1808 r.).

1. Plan głównego w mazowieckim województwie miasta i rezydencji królowej polskiej Warszawy [...], 1732 r.,
(fragment mapy ukazujący część zabudowaną prawobrzeżnych terytoriów przedmiejskich) AGAD, Zb. Kart 86-16

2. Plan von denen in Prag liegenden [...] Gründen [...], 1765 r.

Instytut Sztuki PAN w Warszawie, zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, nr inw. 7523

3. Plan miasta Warszawy, 1809 r.

AGAD, Zb. Kart. 542-24 b

4. Plan de la tête de pont de Praga, 1811 r.

AGAD, Zb. Kart. 548-24

5. Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817 J[akuba] Kubickiego

APW, Zb. Kart. K i 19

6. Plan Wisły od Pieńkowa do Warszawy, sekcja IV: od Pólkowa do nowego mostu w Warszawie, 1830 r. AGAD, Zb. Kart. 297-18

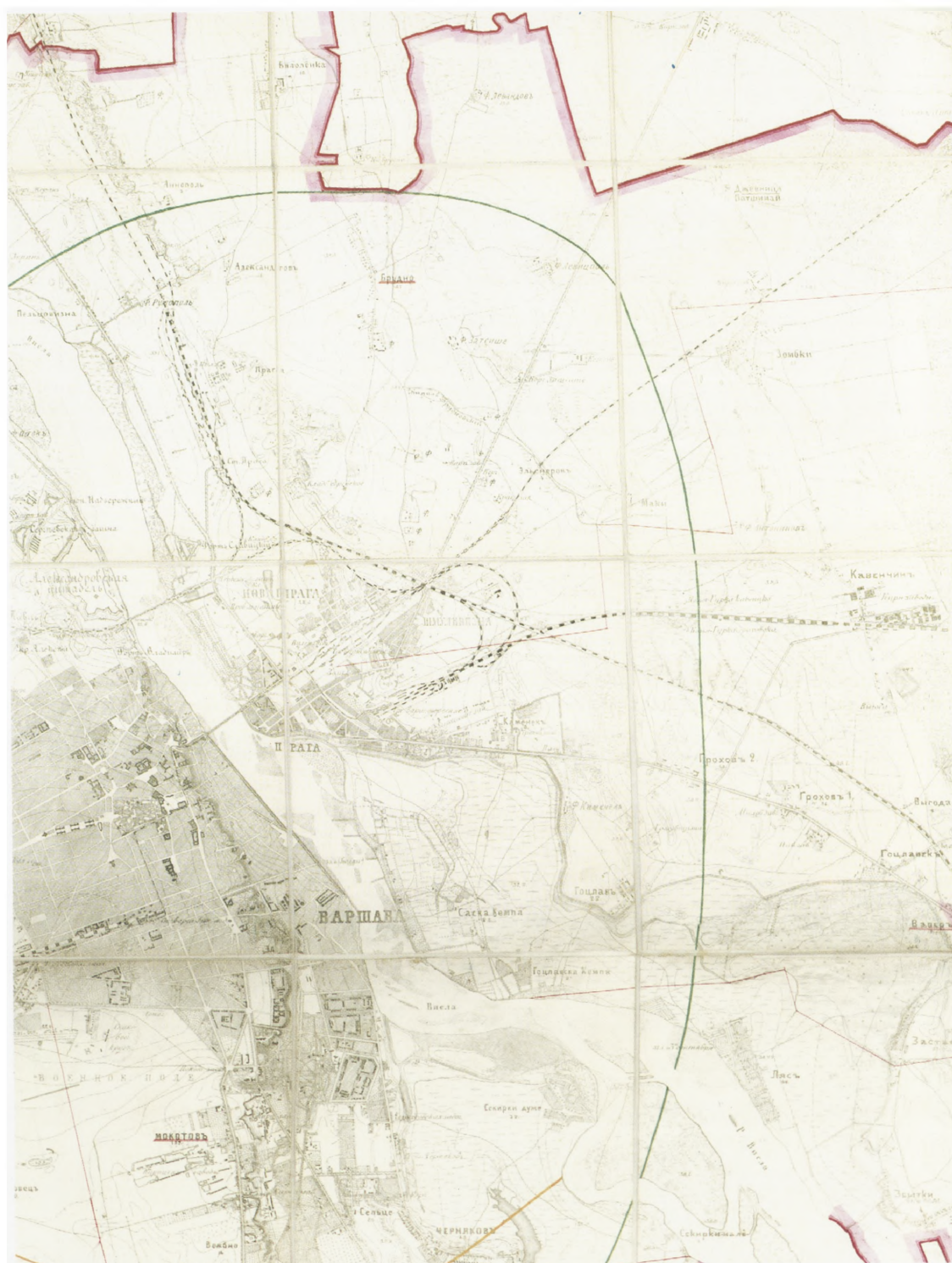

7. Plan de la ville de Varsovie [...], 1837 r. (fragment mapy ukazujący prawobrzeżne terytoria przedmiejskie) AGAD, Zb. Kart 92-7

8. Plan miasta Warszawy i okolic, 1856 r. (fragment mapy ukazujący prawobrzeżne terytoria przedmiejskie)

AGAD 7h Kart 92-9

10. Mapa Warszawy i okolic, 1879-1880 r. (fragment mapy ukazujący prawobrzeżne terytoria przedmiejskie)
AGAD, Zb. Kart. 28-12

planu (południowo-zachodnia), jego język (niemiecki) oraz treść (głównie obiekty wojskowe i obiekty ważne strategicznie), a także treść opisu dróg – drogi prowadzące z Pragi do Galicji („nach Galizien”), droga z Pragi do Rosji („nach Rusland”) – świadczą, że został on wykonany przez austriackie wojskowe służby topograficzne.

Kongres wiedeński, dając ograniczoną autonomię Królestwu Polskiemu, otwierał przed Warszawą perspektywy rozwoju. W 1815 r. Warszawa wchodziła w nowy okres swoich dziejów jako miasto zubożałe i wyniszczone okupacją pruską oraz napoleońskimi kontrybucjami i pracami fortyfikacyjnymi. Latem 1813 r. miasto dotknęła największa dotąd w jego dziejach powódź, zalewając całą Pragę. Wówczas to znikła na zawsze Kępa Polkowska, usytuowana pośrodku Wisły, na wprost Starego Miasta, umieszczona po raz ostatni na mapach wielkoskalowych, powstałych w okresie Księstwa Warszawskiego²⁹. W tym samym roku rozpoczęto likwidację fortyfikacji praskiej, zbędnej w nowym układzie politycznym. Zarys jej widoczny jest jeszcze na planie Warszawy i okolic, sporządzonym w związku z kongresem wiedeńskim przez Malleta³⁰, ale już na pierwszych mapach wielkoskalowych doby konstytucyjnej Królestwa Polskiego z 1819 r. oraz na pierwszym wieloarkuszowym (w skali 1:4 800) planie Warszawy, sporządzonym w 1822 r. przez oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych znajdujemy jedynie niewielkie jej ślady³¹.

Po 1815 r. władze Królestwa Polskiego, utworzonego mocą decyzji kongresu wiedeńskiego, podjęły działania zmierzające do uporządkowania, regulacji i odbudowy ze zniszczeń wojennych miast pozostających w granicach nowego państwa. Prace w zakresie odbudowy miast, planowania rozwoju przestrzennego oraz przygotowania założeń urbanistycznych były prowadzone od końca 1815 roku. W 1816 r. opracowano koncepcję uporządkowania i regulacji Warszawy, złożoną z trzech skoordynowanych planów: 1) inwestycji miejskich; 2) budownictwa prywatnego; oraz 3) inwestycji państwowych.

Jednym z elementów programu uporządkowania i regulacji Warszawy było przywrócenie charakteru miejskiego terytorium położonym na prawym brzegu Wisły. Zachował się sporządzony w 1817 r. przez Jakuba Kubickiego regulacyjny plan Pragi z wykreśloną w całości nową siecią placów i ulic. Autor planu, wybitny

²⁹ M.in.: na planie Warszawy sporządzonym przez Bacha, Plan miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau), 1809 r., AGAD, Zb. Kart. 92-2; na planie Malleta ukazującym położenie wojsk polskich i austriackich w Warszawie podczas wojny 1809 r., Plan de la disposition des troupes Polonaises pendant la defense de Praga, depuis le 25 april jusquau 1 de juin 1809, AGAD, Zb. Kart. 523-11 (fotokopia).

³⁰ Plan de la Ville de Varsovie et de ses Environs, 12 czerwca 1815, AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 590. Plan został sporządzony w skali około 1:29 200. Powstanie tego planu należy wiązać z rozkazem wielkiego księcia Konstantego z 1814 r., który polecił wykonanie dokładnej mapy Warszawy i okolic w promieniu siedmiu mil w celu przedłożenia jej uczestnikom kongresu wiedeńskiego. Mallet polecenie wykonał, ale wcześniej (między 4 kwietnia a 9 czerwca) zapadły już w Wiedniu decyzje dotyczące utworzenia Królestwa Polskiego. Porównując sposób przedstawienia fortyfikacji praskiej z innymi obiektami na terenie miasta, w tym o charakterze wojskowym, możemy stwierdzić, że już wówczas utraciła ona swój charakter obronny; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne...*, op. cit., s. 28 (poz. kat. 4).

³¹ Plan ogólny Warszawy [...], 1819, AGAD, Zb. Kart. 77-6; Plan miasta stołecznego Warszawy [...], 1819, AGAD, Zb. Kart. 28-15, ark. 2; Plan miasta stołecznego Warszawy [...] 1822, AGAD, Zb. Kart. 77-5, ark. 1-9.

architekt i urbanista, przedstawił projekt sieci komunikacyjnej i zabudowy, który miał być zrealizowany po wyburzeniu pozostałości fortyfikacji napoleońskich (ryc. 5)³². Podstawowy element regulacji Pragi stanowiło odnowienie okopu wytyczającego jej granice od 1770 roku. Kubicki pozostawiał także główny trakt południe–północ – ówczesne ulice Wołową i Targową – oraz ulice Brukową i Ząbkowską, likwidował natomiast ulicę Szeroką, zachowując dwa zasadnicze wyłoty rogatkowe traktów: południowy (Grochowski) i północny (Gołędzinowski). Oprócz rogatek Grochowskich, Ząbkowskich i Gołędzinowskich projektował czwarte – Mostowe, leżące na osi nowo projektowanego mostu u wylotu ulicy Mostowej. Głównymi osiami projektu Kubickiego było pięć ulic rozchodzących się promieniście, stanowiących najważniejsze ulice Pragi, które zbiegały się w środkowym ryzalicie Zamku i wiązały ją z Warszawą. Zaprojektował również cztery duże place targowe i dwa place o charakterze reprezentacyjnym oraz plac „przedmostowy” i niewielkie place przy każdej z rogatek. Ponadto Kubicki zaplanował budowę gmachów państwowych, administracyjnych, kościelnych, zakładów użyteczności publicznej, budynków handlowych oraz licznych obiektów wojskowych. W północnej części Pragi umieścił dzielnicę żydowską.

Przełomowym dla dziejów kartografii warszawskiej stał się rok 1822, kiedy to został litografowany *Plan miasta stołecznego Warszawy wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże w 1822 r.* Opublikowany w skali 1:4800, zasięgiem terytorialnym obejmuje Warszawę, Pragę, Powązki i Czyste, od Belwederu na południu po rogatki Marymonckie na północy, od wsi Czyste na zachodzie do rogatek Ząbkowskich na wschodzie. To dzieło kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych uważane jest powszechnie za doskonale jak na czas, w którym powstało³³. Na mapę wielkoskalową Warszawy z 1822, podobnie jak i na wcześniejsze jednoarkuszowe dzieło kartograficzne z 1819 r., w części praskiej miasta naniesiono główne założenia planu regulacyjnego Kubickiego z 1817 roku. W wypadku planu z 1819 r. podano nazwy nowo projektowanych ulic. Natomiast na obydwu nie zaznaczono projektu nowego mostu na Wiśle i rogatki Mostowej (na planie z 1819 r. zaznaczono jedynie miejsce na nową roгатkę).

Podsumowanie obrazu kartograficznego Warszawy doby konstytucyjnej Królestwa Polskiego stanowi plan Warszawy z 1829 r. autorstwa ppłk. Józefa Koriota³⁴. Ta dziewięcioarkuszowa mapa wielkoskalowa stanowi faktycznie zaktualizowaną przeróbkę planu z 1822 roku. Zmieniono skalę planu na 1:4200, przystosowując ją

³² Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817 J[akuba] Kubickiego, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej – APW), Zb. Kart. K I 19; porównaj: Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817 J[akuba] Kubickiego, APW, K I 20; E. Szwankowski, *Kubickiego plan regulacyjny Pragi*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948 (R. 10) nr 2, s. 161-166. Sporządzony w 1828 r. kolejny plan regulacyjny Pragi nie zachował się, jego oryginał spłonął w Archiwum Miejskim w Warszawie w 1944 r.; O. Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. 2, Warszawa 1925, s. 43, tabl. 19.

³³ Plan miasta stołecznego Warszawy, wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże w roku 1822, AGAD, Zb. Kart. 77-5, ark. 1-9.

³⁴ Plan miasta stołecznego Warszawy [...], 1829 r., AGAD, Zb. Kart. 92-5, ark. 1-9.

do miar rosyjskich. W stosunku do pierwowzoru uaktualniono jego treść. Oznaczono między innymi nowy most na Wiśle (położony między rogatkami Gołędzinowskimi a ulicą Spadek), most na odnodze Wisły, który zastąpił przeprawę promową, łączącą Pragę z Saską Kępą. Sytuację nowego mostu na Wiśle ukazuje także mapa odcinka Wisły między mostami warszawskimi, sporządzona w 1830 r. przez mierniczego Mariana de Wierneka (Wernicke) wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 60,9 x 84,6 cm (ryc. 6)³⁵.

Po upadku powstania listopadowego przez ponad dwadzieścia lat (do 1853) nie prowadzono żadnych całościowych pomiarów Warszawy. Nie podjęto też prac nad planem regulacyjnym miasta. W tym zakresie sporządzono jedynie w 1835 r. plan regulacyjny Pragi³⁶. Ponadto wykonano prace pomiarowe, związane z budową Cytadeli³⁷. Pracami topografów rosyjskich, działających przy armii okupacyjnej Iwana Paskiewicza, kierował od 1831 r. gen. mjr Karol I. Richter. W tej grupie kartografów znaleźli się także niektórzy oficerowie i konduktorzy polscy, wywodzący się ze służb topograficznych Kwatermistrzostwa Generalnego oraz Korpusu Inżynierów Wojskowych, w tym ppłk Koriot³⁸.

Pierwsza wielkoskalowa mapa Warszawy – sporządzona po upadku powstania listopadowego (1837) w skali 1:4200 przez płk. Koriota, ppłk. Pipenberga oraz kpt.kpt. Grotenfelda i Schroedersa – ukazuje nową rzeczywistość urbanistyczną, zaistniałą w północnej części miasta (ryc. 7)³⁹. Mapa ta jest jednym z najcenniejszych i najwartościowszych źródeł kartograficznych do dziejów Warszawy XIX w. Została wykonana wielobarwną techniką rękopiśmienną (akwarela) na podkładzie litograficznym. Dzieło to jest zapewne rodzajem pierwowzoru mapy wielkoskalowej Warszawy z 1838, litografowanej w 1839 roku⁴⁰. Na planie przedstawiono zmiany, jakie zaszły w zabudowie miasta po 1829 r., w tym powstałe w wyniku wyburzeń pod budowę nowej fortyfikacji. W części prawobrzeżnej na planie naniesiono projekt przyczółka mostowego, tzw. fortu Śliwickiego, którego budowę rozpoczęto w 1835 roku. Ponadto na planach Warszawy z lat 1838–1839 zmieniono nazwy dwóch rogatek po stronie praskiej: rogatki Moskiewskie (dawne Grochowskie) i rogatki Petersburskie (dawne Gołędzinowskie), przy czym w wypadku tych drugich na planie z 1837 r. znajduje się nazwa rogatki Gołędzinowskie, obok której dopisano ołówkiem – rogatki Petersburskie. W treści obydwu tych map wielkoskalowych zawarto także wiele informacji o ówczesnych drogach krajowych i lokalnych, wychodzących z Warszawy⁴¹.

³⁵ Plan Wisły od Pieńkowa do Warszawy, sekcja IV: od Półkowa do nowego mostu w Warszawie, 1830 r., AGAD, Zb. Kart. 297-18.

³⁶ Plan ten w całości nie zachował się; A. Szczypiorski, *Warszawa i jej gospodarka w latach 1832–1862*, Warszawa 1966, s. 126-127; idem, *Plan regulacyjny Pragi i Nowy Zjazd Feliksa Pancera*, „Rocznik Warszawski” 1964 (t. 5), s. 101-120.

³⁷ H.J. Mościcki, *Cytadela warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963, s. 17, 34-38.

³⁸ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne...*, op. cit., s. 20-21.

³⁹ Plan de la ville de Varsovie [...], 1837 r., AGAD, Zb. Kart., 92-7, ark. 1-9.

⁴⁰ Plan de la ville de Varsovie [...], 1838 r., AGAD, Zb. Kart., 92-8, ark. 1-9.

⁴¹ L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy Warszawy 1832–1944*, Warszawa 1999, s. 6-10.

Ważnym czynnikiem rozwoju przestrzennego i urbanistycznego Warszawy w drugiej połowie XIX w. była budowa linii kolejowych, które na przełomie XIX i XX w. uczyniły z tego miasta jeden z największych ówczesnych węzłów kolejowych w Europie. Zniesienie 10 listopada 1850 r. granicy celnej między Królestwem Polskim a cesarstwem rosyjskim przyczyniło się do znacznego ożywienia gospodarczego, m.in. do rozwoju handlu ludności ziem polskich z Rosją. Następstwem takiego stanu rzeczy był rozwój sieci komunikacyjnej, w tym linii kolejowych. W połowie lat pięćdziesiątych XIX w. przystąpiono do projektowania linii kolejowych łączących Warszawę z głównymi centrami miejskimi cesarstwa. Pierwszą wielkoskalową mapą Warszawy, na której została naniesiona linia projektowanej wówczas kolei Petersburskiej, jest dwujęzyczny plan Warszawy i okolic autorstwa płk. Sztabu Generalnego, Kaliksta Witkowskiego, litografowany w 1856 r. w skali około 1:16 800. Projekt ten przewidywał doprowadzenie linii kolejowej do brzegu Wisły, gdzie później przy Cytadeli zbudowano most kolejowy dla kolei Obwodowej (ryc. 8)⁴².

Kolejną mapą, na której zostały naniesione projekty linii kolejowych, jest dzieło kartograficzne, powstałe w 1857 r. i opublikowane dwa lata później w skali 1:4200. Na planie tym został umieszczony projekt linii kolejowej, usytuowanej w części praskiej miasta, nazwanej koleją Petersburską, zaznaczony jedynie w formie osi projektowanej linii bez projektu dworca kolejowego. Drugi projekt – kolei Terepolskiej – zawiera natomiast dokładne rozplanowanie budynków i torów. Obydwa projekty przewidywały doprowadzenie linii kolejowych do prawego brzegu Wisły, co oznaczało, że planowano wówczas poprowadzenie ich po moście (zaprojektowanym w osi Nowego Zjazdu) bądź nawet po dwóch oddzielnych mostach na Wiśle i dalej przez Śródmieście⁴³.

Na opublikowanej sześć lat później wielkoskalowej mapie Warszawy także w skali 1:4200, sygnowanej nazwiskiem Stanisława Modlińskiego⁴⁴ oraz na kolejnym planie regulacyjnym Pragi z 1864 r.⁴⁵ naniesiono jedynie linię kolei Petersburskiej, której budowę ukończono w 1862 roku. Na obydwu tych planach znajduje się istniejący już wówczas Dworzec Petersburski, usytuowany przy nowo wytyczonej ulicy Wileńskiej oraz most na Wiśle, zbudowany w latach 1860–1864 według projektu Stanisława Kierbedzia – po powstaniu styczniowym noszący urzędową nazwę Aleksandrowskiego, ale przez mieszkańców Warszawy nazywany mostem Kierbedzia⁴⁶. Most ten był wyłącznie mostem drogowym, chociaż najprawdopodobniej planowano położenie na nim torów kolejowych. Świadczyć o tym może chociażby projekt

⁴² Plan goroda Warszawy i okriesnostiej. Plan miasta Warszawy i okolic, 1856 r., AGAD, Zb. Kart. 92-9.

⁴³ Plan goroda Warszawy [...], 1859 r., Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych (dalej – BN, ZZK), 1065; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 14-15; reprodukcja planu nr 6. Autorem mapy jest topograf rosyjski, Kondratienko.

⁴⁴ Plan goroda Warszawy [...], 1865 r., BN, ZZK, 1053; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., reprodukcja planu nr 10.

⁴⁵ Plan sytuacyjny przedmieścia Praga z oznaczeniem regulacji przez Komitet Regulacyjny na posiedzeniu w dniu 30 stycznia 1864 r. [11 lutego] zaprojektowanej, BN, ZZK, 337; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., reprodukcja planu nr 9.

⁴⁶ S. Kieniewicz, *Warszawa...*, op. cit., s. 123.

umieszczonej na planie regulacyjnym Pragi z 1864 r. ulicy Aleksandrowskiej, która miała być tak szeroka, że mogła pomieścić zarówno ruch kołowy, jak i tory kolejowe. Odpowiednią szerokość posiadał również most Kierbedzia.

Zachowany egzemplarz planu regulacyjnego Pragi z 1864 r., litografowany w skali około 1:4200, ukazuje sytuację prawobrzeżnej części Warszawy z naniesionym projektem zmian urbanistycznych. Zakładał stworzenie gwiazdźdźistego układu ulic z placem Aleksandra jako punktem centralnym, układem podobnym do systemu gwiazdźdźistych placów w południowej części lewobrzeżnej Warszawy (Na Rozdrożu, Unii Lubelskiej, Zbawiciela). Na planie oznaczono i opisano nazwami ulice i place zarówno istniejące, jak i projektowane. Oprócz projektu linii kolei Petersburskiej i Dworca Petersburskiego wyróżniono i opisano kościół parafialny, bożnicę żydowską, roгатki Moskiewskie i roгатki Petersburskie⁴⁷. Ten plan regulacyjny był pierwszym projektem urbanistycznym Pragi, którego założenia zaczęto urzeczywistniać. Wytoczono obecne ulice: Floriańską (Konstantynowską), Sierakowskiego (Namiestnikowską), Łukasińskiego (Michałowską), a na północ od ówczesnej ulicy Aleksandrowskiej – park Praski, nieoznaczony na planie z 1864 roku. Podstawą pierwszych w Warszawie prac urbanistycznych na tak dużą skalę były znaczne tereny przejęte przez miasto od skarbu państwa po likwidacji fortyfikacji praskich z czasów Księstwa Warszawskiego⁴⁸.

W połowie lat sześćdziesiątych XIX w. przystąpiono do realizacji innego praskiego założenia urbanistycznego. Na obszarze położonym na zewnątrz wałów, na północ od linii kolei Petersburskiej, którego właścicielem był Ksawery Konopacki, zaprojektowano budowę nowego osiedla. Projekt ten władze carskie zatwierdziły w 1865 r., a następnie przystąpiono do jego realizacji, budując tzw. Nową Pragę. Zachował się niedatowany plan Nowej Pragi, sporządzony techniką litograficzną na arkuszu papieru o wymiarach 49,1 x 32,4 cm, w skali około 1:2500. Oznaczono na nim ulice (podano ich nazwy) i granice działek opisane numerami od 1 do 100. Na planie zamieszczono wykaz nazwisk właścicieli posesji oraz rejestr pomiarowy (ryc. 9)⁴⁹.

Schematyczny projekt Nowej Pragi po raz pierwszy został naniesiony na mapę wielkoskalową Warszawy w 1865 r., sporządzoną przez Modlińskiego⁵⁰. Założenie urbanistyczne Nowej Pragi bardziej precyzyjnie zostało natomiast przedstawione na planie ogólnym Warszawy i przedmieścia Pragi, odbitym po 1865 r. techniką litograficzną w skali około 1:21 000⁵¹ oraz na mapie Warszawy i okolic, litografowanej w 1867 r. w skali około 1:4800⁵².

⁴⁷ Plan sytuacyjny przedmieścia Praga z oznaczeniem regulacji przez Komitet Regulacyjny na posiedzeniu w dniu 30 stycznia 1864 r. [11 lutego] zaprojektowanej, BN, ZZK, 337.

⁴⁸ L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s.13-14.

⁴⁹ Plan [posiadłość]ci dziedzicznej Konopaczyna, Nowa Praga zwanej, [w gu]berni i powiecie warszawskim, gminie Brudno położonej, II poł. XIX w., AGAD, Zb. Kart. 29-26. Nowa Praga została włączona w granice administracyjne Warszawy w 1889 r.; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 22.

⁵⁰ Plan goroda Warszawy [...], 1865 r., BN, ZZK, 1053.

⁵¹ Plan ogólny miasta Warszawy i przedmieścia Pragi z oznaczeniem ulic, cyrkulów i znaczniejszych zabudowań, po 1865 r. BN, ZZK, 1063. Nie ustalono dokładnej daty wydania; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 22 (badacze ci plan ten datują – po 1860 r.).

⁵² Plan goroda Warszawy i okriestnostiej. Plan miasta Warszawy i okolic, 1867, BN, ZZK, 1052.

W latach 1864–1914 obszar miasta powiększył się nieznacznie. Przyłączeniu terenów przedmiejskich na przeszkodzie stały względy wojskowe. Wprawdzie w 1875 r. uległ likwidacji stary okop graniczny, wytyczony przez Lubomirskiego przed z górą stu laty, ale przyniosło to niewielkie poszerzenie terytorium miasta. W latach 1879–1882 władze carskie podjęły decyzję o budowie twierdzy w *Prywislanskim Kraju*, w tym twierdzy „Warszawa”. Był to kolejny czynnik wywierający znaczny, negatywny wpływ na rozwój przestrzenny miasta. Wokół Warszawy w latach 1883–1915 wzniesiono dwa pierścienie budowli fortecznych, których kubatura wynosiła około 10 milionów metrów sześciennych. Ponadto poszerzono infrastrukturę wojskową w mieście, lokując liczne koszary, magazyn, szpitale, centra dowodzenia i inne obiekty związane z funkcjonowaniem twierdzy⁵³. Szczególnie cennym źródłem ukazującym koncepcję przekształcenia Warszawy w twierdzę jest jednoarkuszowa mapa wielkoskalowa miasta i jego okolic, sporządzona po 1876 r., najprawdopodobniej na przełomie lat 1879 i 1880, techniką litograficzną, w skali około 1:16 800, obejmująca zasięgiem obszar od Ołtarzewa do Zielonej i od Łomianek do Sękocina. Po prawej stronie Wisły miejscowości skrajne na mapie to: Dąbrówka Szlachecka, Kąty Nieporęckie, Kobyłka, Zielona i Świdry. Szczegółowo i dokładnie oznaczono sieć komunikacyjną: ulice, drogi i linie kolejowe. Wielobarwną techniką rękopiśmienną wykreślono linie projektowanych fortyfikacji okalających całe miasto (ryc. 10)⁵⁴. W końcowym okresie budowy warszawskiego węzła kolejowego i początkach prac budowy sieci wodociągowej i kanalizacyjnej zmiany terytorialne następowały w większym stopniu po prawej stronie Wisły. W części praskiej włączono obszar tzw. Nowej Pragi, Szmulowizny i Kamionka, łącznie 360 hektarów⁵⁵.

Istniał ścisły związek między budową nowoczesnego systemu kanalizacji a dokonaniem szczegółowych pomiarów miasta oraz wykonaniem dokładnych map wielkoskalowych Warszawy. Budowę systemu wodnokanalizacyjnego powierzono angielskiemu inżynierowi, Williamowi Lindleyowi, który projektował i nadzorował wykonanie wodociągów i kanalizacji w wielu miastach europejskich, oraz jego synowi, a zarazem uczniowi, Williamowi Heerleinowi Lindleyowi. Prace pomiarowe poprzedziło wykonanie projektu ogólnego wodociągów i kanalizacji. Projekt w oryginale został zrobiony w 1878 r. przez Lindleya (seniora) na planie miasta w skali 1:4200. Rok później Służba Inżynierska m.st. Warszawy wykonała redukcję oryginału w skali około 1:16 800. Po podpisaniu 21 kwietnia 1881 r. przez cara Aleksandra III projektu Lindleya, 23 lipca 1881 r. Magistrat Warszawy zawarł kontrakt z Lindleyami na opracowanie projektów szczegółowych oraz kierownictwo budowy i eksploatacji wodociągów⁵⁶.

⁵³ L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 23-25.

⁵⁴ [Mapa Warszawy i okolic, 1879–1880 r.], AGAD, Zb. Kart. 28-12. Mapę tę o wymiarach 184 x 162,5 cm litografowano w języku rosyjskim. Brakuje tytułu, daty sporządzenia, autora, podziałki liniowej i mianowanej oraz legendy.

⁵⁵ S. Kieniewicz, *Warszawa...*, op. cit., s. 181-182; E. Szwankowski, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952, s. 195-196; L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Warszawa 2009, s. 85.

⁵⁶ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne...*, op. cit., s. 13-14; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 30-31.

W połowie 1882 r. utworzono Wydział Pomiarów, którego prace miały zaowocować sporządzeniem dokładnych pomiarów miasta. Dwa lata później Magistrat uzyskał kredyt na wykonanie pierwszej szczegółowej mapy wielkoskalowej Warszawy. Postanowiono przyjąć jako zasadniczą skalę 1:250 dla planu szczegółowego oraz 1:2500 dla planu ogólnego⁵⁷. Podstawowe prace pomiarowe i kartograficzne ukończono w 1896 roku. W latach 1904–1906 wykonano nowy pomiar Pragi w skali 1:250, jednakowej dla podziału blokowego i sekcyjnego. Poprzedni (z 1893 r. w skali 1:500) wykorzystano do sporządzenia planu ogólnego 1:2500. Natomiast w latach 1905–1913 wykonano pomiar przedmieść i okolic Warszawy w skali 1:500 (1:1 000)⁵⁸.

Dziełem kartograficznym, które stanowiło podsumowanie pierwszego okresu prac nad mapami lindleyowskimi Warszawy, był plan z 1888 r., wydany drukiem w 1890, w skali około 1:16 800 i w rzadko wówczas stosowanej orientacji północnej⁵⁹. Obraz kartograficzny miasta przedstawiony na tej mapie jest bardzo precyzyjny. Oprócz dokładnie ukazanych ulic i linii kolejowych zostały wykreślone granice administracyjne miasta, co pozwala szczegółowo prześledzić jego rozwój przestrzenny, gdy porównujemy tę mapę z kolejnymi wydaniem planu Warszawy, autorstwa Feliksa Juliana Kasprzykiewicza, oraz z innymi źródłami kartograficznymi z końca XIX w.⁶⁰ Interesujący jest zawarty na planie W.H. Lindleya z 1890 r. obraz kartograficzny części praskiej miasta. Szczegółowo przedstawiono system linii kolejowych. Plan ten swym zasięgiem obejmuje Nową Pragę, Szmulowiznę i Kamionek, jednak nie uwzględnia zmian terytorialnych, jakie nastąpiły w 1889 r., w wyniku których wymienione wyżej trzy terytoria przedmiejskie znalazły się w granicach Warszawy. Niniejsze dzieło kartograficzne w swej treści wyróżnia obiekty użyteczności publicznej, obiekty przemysłowe oraz wojskowe. Ponadto na planie umieszczono spis ulic miasta Warszawy w jej ówczesnych granicach, a więc z pominięciem nazw ulic Nowej Pragi⁶¹.

Mapa wielkoskalowa Warszawy w 21 sekcjach z 1897 r., w skali 1:2500, obejmująca swym zasięgiem miasto i przedmieścia od Pola Mokotowskiego po Bielany i od Koła po Kamionek oraz plan ogólny Warszawy z 1900 r., w skali 1:10 000, o podobnym zasięgu (obydwa dzieła sygnowane nazwiskiem W.H. Lindleya) zamykają dziewiętnastowieczne dzieje kartografii warszawskiej⁶². Językiem opisu planu z 1900 r. jest język rosyjski w odróżnieniu od planu W.H. Lidleya z 1890 r.,

⁵⁷ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne...*, op. cit., s. 14; *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy 1886–1936*, red. W. Rabczewski, S. Rutkowski, Warszawa 1937, s. 170-171.

⁵⁸ J. Szymańska, *Lindleyowskie mapy Warszawy*, „Rocznik Warszawski” 1962 (t. 3), s. 316-317.

⁵⁹ Plan goroda Warszawy. Plan miasta Warszawy, BN, ZZK, 10816; Szczegółową analizę tego planu zob. L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy...*, op. cit., s. 33-36.

⁶⁰ Plan m. Warszawy z numeracją domów, 1907 r. AGAD, Zb. Kart. 546-4; Plan goroda Warszawy s oboznaczenijem domow, 1899 r., AGAD, Zb. Kart. 48-7; Plan informacyjny miasta Warszawy, ok. 1900 r., AGAD, Zb. Kart. 546-31; Plan goroda Warszawy, 1901, AGAD, Zb. Kart. 594-19; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne...*, op. cit., s. 21-22, 32-35, 53-55 (poz. kat. 44, 45, 46, 47).

⁶¹ BN, ZZK, 10816. Wyjątek stanowi umieszczona ulica Strzelecka, położona na terenie Nowej Pragi i ulica Esplanadna, stanowiąca granicę między Pragę i Nową Pragę.

⁶² [Plan miasta Warszawy], 1900 r., w: *Atlas historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne*, oprac. i red. nauk A. Jankiewicz, P.E. Wespiański, M. Witecki, Warszawa 1999, teka z mapami.

gdzie językiem opisu są rosyjski i polski. Po stronie praskiej na mapie oznaczono obszar z uwzględnieniem granic miasta według stanu po 1889 r., od Wisły na zachodzie do Instytutu Weterynaryjnego i rogatek Moskiewskich na wschodzie, oraz od południowego skraju Saskiej Kępy na południu do rogatek Petersburskich i północnej granicy Targówka na północy. Naniesiono założenia urbanistyczne Nowej Pragi, Targówka, Szmulowizny i Kamionka oraz stan ich zabudowy.

Nie zachowały się mapy ukazujące prawobrzeżne terytoria przedmiejskie Warszawy z okresu przedurbanizacyjnego i z pierwszych dziesięcioleci przekształcania położonych na prawym brzegu Wisły wsi w miasta i jurydyki. Na mapie Warszawy z 1641 r. (autorstwa I. Hoppego) Praga została oznaczona jedynie schematycznie, bez zarysowania jej obszaru. Najstarsze zachowane mapy wielkoskalowe, przedstawiające obraz kartograficzny prawobrzeżnych terenów przedmiejskich powstały w latach trzydziestych XVIII w. Fundamentalnym źródłem do badań procesów urbanizacyjnych na prawym brzegu Wisły do połowy lat sześćdziesiątych XVIII w. jest plan M. Deutscha. Z przełomu XVIII i XIX stulecia pochodzą kartografika pruskie, ukazujące Pragę z okresu po zniszczeniach spowodowanych szturmami wojsk rosyjskich w 1794 r., a przed wyburzeniami pod fortyfikację napoleońską. Projekty odbudowy prawobrzeżnej Warszawy ukazują kolejne plany regulacyjne – od dzieła J. Kubickiego z 1817 r. aż po mapę Pragi z 1864 roku. Nowy okres w dziejach tego terytorium przedmiejskiego tworzy budowa linii kolejowych, łączących obszar Królestwa Polskiego (Kongresowego) z Rosją. W tym czasie w części praskiej Warszawy powstawały i były realizowane duże projekty urbanistyczne, niemające odpowiednika na obszarze po lewej stronie Wisły. Zabudowę miejską uzyskuje Nowa Praga, Szmulowizna, Targówek i Kamionek. Zachował się plan urbanistyczny Nowej Pragi. Natomiast pozostałe założenia były stopniowo uwzględniane na mapach ogólnych i mapach okolic Warszawy. Pełen obraz kartograficzny Pragi końca XIX w. został przedstawiony na lindleyowskiej mapie miasta, opublikowanej w 1900 r. w skali 1:10 000.

*

Przedmiotem prezentowanego studium jest próba przedstawienia rozwoju przestrzennego i urbanistycznego Pragi w XVIII i XIX w. ukazanego na podstawie zachowanych map wielkoskalowych. Kartograficzna baza źródłowa do dziejów Pragi jest obszerna i posiada ogromną wartość poznawczą. Autor wykorzystał mapy wielkoskalowe Warszawy i okolic, ukazujące terytoria przedmiejskie położone na prawym brzegu Wisły, plany urbanistyczne i regulacyjne Pragi oraz plany sytuacyjne Pragi i Golędzinowa.

Najstarsze zachowane mapy wielkoskalowe, przedstawiające obraz kartograficzny prawobrzeżnych terenów przedmiejskich Warszawy, sporządzono w latach trzydziestych XVIII w. Najważniejszym źródłem kartograficznym do badań procesów urbanizacyjnych na prawym brzegu Wisły do połowy lat sześćdziesiątych XVIII w. jest plan Pragi autorstwa Macieja Deutscha. Z przełomu XVIII i XIX w. zachowały się pruskie kartografiki ukazujące Pragę z okresu po zniszczeniach

z 1794 r., a przed wyburzeniami pod fortyfikację napoleońską. Interesującym źródłem do badań na projektami odbudowy prawobrzeżnej Warszawy w XIX w. są plany regulacyjne z lat 1817–1864. Natomiast okres rozwoju terytorialnego i urbanistycznego Pragi, związany z budową warszawskiego węzła kolejowego i systemu wodnokanalizacyjnego, ukazują mapy wielkoskalowe z drugiej połowy XIX i początku XX w.

ABSTRACT

Praga in the Large Scale Maps from 18th and 19th Centuries

The article considers in detail the spatial development and urban planning transformations of Praga according large scale maps. Cartographic sources concerning the territories of Praga are significant for researchers of Polish urban studies. The author examined hand drawn and printed large scale maps of Warsaw and environment of the town, especially presenting settlement structure and topographical situation of the riverside of Vistula, also urban plans of Praga and Golędzinów.

*

Dr Henryk Bartoszewicz, kierownik Oddziału Kartografii Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Specjalizuje się w badaniach nad dziejami politycznymi XX wieku, a także zajmuje historią kartografii i geografii historyczną.